

Παναγιώτης Μυλωνάς

Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΗΣ (1923)

Ιδιωτικό Γυμνάσιο 'Ωθησης: ΙΕ' Πανελλήνιος Μαθητικός Διαγωνισμός
Δοκιμίου «Ελευθέριος Βενιζέλος» σχολικού έτους 2016 – 2017

Καθηγητής Ιστορίας: Δημήτριος Μπελέζος

Λέξεις Δοκιμίου: 1941

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε από τον Παναγιώτη Μυλωνά στα πλαίσια του ΙΕ' Πανελληνίου Μαθητικού Διαγωνισμού Δοκιμίου «Ελευθέριος Βενιζέλος» σχολικού έτους 2016 – 2017.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου και την ευγνωμοσύνη μου προς τον πατέρα μου για την καθοριστική και πολύτιμη βοήθεια του καθώς και το χρόνο που αφιέρωσε για τη συγκέντρωση του πληροφοριακού υλικού.

Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τον καθηγητή ιστορίας στο Γυμνάσιο της Ώθησης κ. Δημήτριο Μπελέζο για την ευκαιρία που μου έδωσε, ώστε να έρθω σε επαφή με ένα τόσο επίκαιρο όσο και προκλητικό θέμα.

Εισαγωγή

Η συντριβή των Ελλήνων στο μέτωπο της Μικράς Ασίας, αποτέλεσε ταυτόχρονα και ήττα των δυνάμεων της Αντάντ, γεγονός με σοβαρές συνέπειες στις εξελίξεις για τη διαμόρφωση του πολιτικού τοπίου της Εγγύς Ανατολής. Η Τουρκία αν και με τη πλευρά των ηττημένων στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μετά την καταστροφή των Ελλήνων στη Μικρασιατική Χερσόνησο, και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας για τη δημιουργία της Ελλάδος των δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών, διαπραγματεύεται από θέση ισχύος με την Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Ιαπωνία, Ελλάδα, Ρουμανία και Σερβία. (Καλεντερίδης, 2016)

Καταστροφή Μικράς Ασίας - Διπλωματικές Εξελίξεις

Το νέο τουρκικό καθεστώς εκμεταλλευόμενο τις διαφορές μεταξύ των συμμάχων σε διάφορες πτυχές του Ανατολικού Ζητήματος θέτει υπό αμφισβήτηση τη θνησιγενή Συνθήκη των Σεβρών και απαιτεί νέες διαπραγματεύσεις. Η Συνθήκη της Λωζάνης σηματοδοτεί αφενός από τη μια πλευρά τον τερματισμό της μακρόχρονης πορείας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η οποία και είχε αρχίσει με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699), από την άλλη κατά τους Τούρκους αποτελεί τη «συμβολαιογραφική πράξη» γέννησης της Τουρκικής Δημοκρατίας. (Καλεντερίδης, 2016)

Η κυβέρνηση των Αθηνών μετά την επανάσταση του Σεπτεμβρίου του 1922 υπό τους αξιωματικούς Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά επικαλείται τη διπλωματική ευφυΐα του Ελευθερίου Βενιζέλου για να αντιμετωπίσει τη νέα πρόκληση. Ο Βενιζέλος, αν και εξόριστος, αντιλαμβανόμενος την κρισιμότητα των στιγμών αποδέχεται τη σχετική πρόσκληση και τίθεται επικεφαλής της ελληνικής διπλωματικής αντιπροσωπείας στη Λωζάνη με στόχο τη σύναψη μιας έντιμης ειρήνης. Ο πολιτικός που είχε οραματιστεί τη Μεγάλη Ιδέα και είχε ακούραστα εργασθεί προς την κατεύθυνση αυτή τόσο σε διπλωματικό επίπεδο όσο και στο πεδίο των μαχών καλείτο να περισώσει ότι μπορούσε χωρίς να είναι υπεύθυνος για τον προδιαγραφόμενο ακρωτηριασμό. (Ζούλα 2003)

Ήδη η συνθήκη ανακωχής των Μουδανιών, 11 Οκτωβρίου 1922, με απύσα την ελληνική πλευρά, προέβλεπε την άμεση αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από την ανατολική Θράκη. Η εκ των υστέρων αποδοχή των τετελεσμένων από την Αθήνα αποσκοπούσε στην διατήρηση κάποιων ελπίδων κατανόησης των ελληνικών θέσεων από τους συμμάχους της κατά τη διαδικασία των διαπραγματεύσεων. Θέση την οποία πρέσβευε και ο Βενιζέλος καθώς κατανοούσε το ατελέσφορο της αντιπαράθεσης με τους Συμμάχους. Ωστόσο, πρότεινε στην κυβέρνηση να μην αποχωρήσει ο ελληνικός στρατός από την ανατολική Θράκη πριν την έναρξη της διάσκεψης για την ειρήνη. Η ανασυγκρότηση του οποίου θα αποτελούσε ένα πολύτιμο διαπραγματευτικό όπλο στα χέρια του το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα. (Σπέντζος, Σβολόπουλος, 2008)

Εικόνα 1: Η ελληνική αντιπροσωπεία στη συνθήκη της Λωζάνης, Πηγή: <http://www.ethnos.gr>

Συνθήκη Λωζάνης

Υπό το πρίσμα των νέων διπλωματικών και στρατιωτικών δεδομένων, η διεθνής διάσκεψη για την επίτευξη της ειρήνης στην ελβετική πόλη της Λωζάνης ξεκίνησε στις 8 Νοεμβρίου 1922. Την Ελλάδα εκπροσωπούσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, την Τουρκία ο στρατηγός Ισμέτ πασάς, τη Βρετανία ο Λόρδος Κώρζον (Πρόεδρος της Συνδιάσκεψης), τη Γαλλία ο Πουανκαρέ και την Ιταλία ο Μουσσολίνι. Οι αντιπρόσωποι της Άγκυρας, με τον αέρα του

νικητή στο Μικρασιατικό Μέτωπο επιχείρησαν να επιβάλουν από την αρχή τις θέσεις τους «προς την κατεύθυνση όχι μόνο της Ελλάδος αλλά και των Μεγάλων Δυνάμεων» (Σβολόπουλος, 2008). Η Τουρκία ζητούσε την πλήρη ικανοποίηση όλων των αξιώσεων, όπως πολεμική αποζημίωση, έξωση του Πατριαρχείου από την Κωνσταντινούπολη, εκχώρηση εδαφών στη δυτική όχθη του Έβρου, δημοψήφισμα στη δυτική Θράκη, διάλυση του ελληνικού στόλου, τη διευθέτηση του καθεστώτος στα Δαρδανέλλια, το ζήτημα της πετρελαιοπαραγωγικής επαρχίας της Μοσούλης, το ζήτημα της Αλεξανδρέττας κ.λπ.

Η διευθέτηση των ζητημάτων που άπτονταν του ελληνοτουρκικού ενδιαφέροντος αποτελούσε βασικό άξονα της συνδιάσκεψης. Ο καθορισμός των γεωγραφικών συνόρων, η τύχη των ομοεθνών πληθυσμών, οι πολεμικές αποζημιώσεις και η επίλυση άλλων αιχμηρών θεμάτων ήταν συνυφασμένα με την ειρηνική συνύπαρξη των δύο λαών.

Γεωγραφικά Σύνορα

Η ρεαλιστική προσέγγιση του Ελευθερίου Βενιζέλου στο θέμα της διαμόρφωσης των ηπειρωτικών συνόρων μεταξύ των δύο χωρών απέτρεψε με σταθερά βήματα τις πολλαπλές απαιτήσεις των Τούρκων. Οι διαμορφωμένες εθνολογικές συνθέσεις των πληθυσμών στην ανατολική Θράκη με την υπεροχή του μουσουλμανικού στοιχείου μετά τη μετανάστευση των μουσουλμάνων της Βοσνίας όσο και η υπεροχή του ελληνικού στοιχείου δυτικά του Έβρου επέτρεψαν στο Βενιζέλο να αντικρούσει με λογικά επιχειρήματα τις απαιτήσεις των Τούρκων. Αντιπροτείνοντας την ανάγκη για ανάλογα δημοψηφίσματα σε Κωνσταντινούπολη ή την Καλλίπολη καθώς και μειώνοντας εντέχνως τη στρατηγική σημασία του Καραγάτς και του Διδυμοτείχου απέκρουσε την όρεξη των αντιπάλων του για επέκταση στη δυτική Θράκη (Σβολόπουλος, 2008).

Αντίστοιχη διαπραγματευτική ικανότητα επέδειξε και στην προάσπιση των νήσων του ανατολικού Αιγαίου. Ο Βενιζέλος εκμεταλλευόμενος την αδυναμία των Τούρκων να προβάλουν τόσο τυπικούς όσο και ουσιαστικούς λόγους στη διεκδίκηση των νήσων, βασίστηκε στην «υπογράμμιση του εθνικού χαρακτήρα των κατοίκων» αλλά και στην αναίρεση της προβολής των νήσων ως πιθανής βάσης για μια διαρκή απειλή της τουρκικής

επικράτειας. Η ευελιξία που επιδείκνυε κατά τις διαπραγματεύσεις, με απουσία στοιχείων εθνικού συναισθηματισμού και μισαλλοδοξίας του επέτρεπαν να προσαρμόζεται σε προτάσεις που, αν και επώδυνες, όπως τελικά η οριστική απώλεια της Ίμβρου και Τενέδου αυτές τελικά να συνοδεύονται από μέτρα που λείαναν κατά το μέτρο του δυνατού τις δυσκολίες, έτσι πετυχαίνει για αυτά τα νησιά «ειδικού καθεστώτος τοπικής αυτοδιοίκησης». Ο Βενιζέλος εμφανίζεται μπροστά από τα γεγονότα, κατανοώντας τις προθέσεις αλλά και τα ιδιαίτερα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων μπορεί να αντιληφθεί ότι η υποχώρηση μπορεί να είναι περισσότερο επωφελής στην παρούσα κατάσταση από μια επιθετική διεκδίκηση. Για παράδειγμα το καθεστώς ολικής αποστρατικοποίησης δύο νήσων, αυτών της Σαμοθράκης και της Λήμνου καθώς γειτνίαζαν με τα αποστρατικοποιημένα Δαρδανέλλια αποδείχτηκε πρόσκαιρος καθώς μερικά χρόνια αργότερα με την άρση της αποστρατικοποίησης των Στενών (Μοντραί, 1936) άρθηκε και η συμβατική υποχρέωση της Ελλάδος (Σβολόπουλος, 2008).

Πληθυσμιακό Ζήτημα

Ωστόσο, κύριο μέλημα του Βενιζέλου απετέλεσε η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. (Κανδαράκης, κ.ά., 2015) Το ελληνικό στοιχείο της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Θράκης υπό τους αμείλικτους διωγμούς της εθνικιστικής πολιτικής των Κεμαλικών είχε ήδη υποχρεωθεί να εγκαταλείψει τα προπατορικά εδάφη ευθύς μετά την κατάρρευση του μετώπου και τις απάνθρωπες διώξεις. Οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Ανατολής, Πόντιοι και Αρμένιοι είχαν υποστεί γενοκτονία από το 1914 και η μοίρα των υπολοίπων ήταν αβέβαιη. Η διαδικασία της επίσημης ανταλλαγής αφορούσε περίπου 190.000 Έλληνες από τα τουρκικά εδάφη και 355.635 μουσουλμάνους της Ελλάδας εγκατεστημένους σε Μακεδονία, Ήπειρο, Θράκη και νησιά ανατολικού Αιγαίου (Συρίγος, 2013)

Ο Βενιζέλος αμέσως μετά την υπογραφή ανακωχής (Μουδανιά) με τηλεγράφημα του προς τον ειδικά εντεταλμένο επίτροπο της Κοινότητας των Εθνών για την παροχή βοήθειας προς τους πρόσφυγες. Η ρεαλιστική στάθμιση των γεγονότων, με τις δραματικές εξελίξεις τόσο στην Μικρά Ασία όσο και στην ανατολική Θράκη, με την έξοδο των Ελλήνων να μοιάζει ως να μην έχει τέλος, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να αποστερηθεί ένα

διαπραγματευτικό όπλο παρακινεί τον έμπειρο Έλληνα πολιτικό να αποτανθεί σε διεθνές επίπεδο για την προστασία του εθνικών συμφερόντων (Σβολόπουλος, 2008). Η συνδιάσκεψη που ακολούθησε είναι η πρώτη ιστορικά που καταλήγει σε υποχρεωτική αλλά και μαζική ανταλλαγή μειονοτήτων μεταξύ δύο διαφορετικών μελών της. Ο Βενιζέλος αποδοκίμαζε την ιδέα και μόλις λίγες ημέρες πριν την ολοκλήρωσή της δήλωνε: «Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αντιμετωπίστηκε από την Ελληνική Κυβέρνηση και Αντιπροσωπεία με ιδιαίτερη αντιπάθεια... η Ελληνική Αντιπροσωπεία... ήταν έτοιμη να παραιτηθεί από την υποχρεωτική ανταλλαγή... αν επιτρεπόταν να επιστρέψουν στις εστίες τους ανεμπόδιστα οι ελληνικοί πληθυσμοί...σε αντάλλαγμα [η Ελλάδα], θα ήταν ευτυχής να κρατήσει στο έδαφός της εργατικούς πληθυσμούς, εναντίον των οποίων απεχθάνεται να λάβει έκτακτα μέτρα...» (Μαυρογορδάτος).

Κριτήριο για την ανταλλαγή υπήρξε το θρήσκευμα των πληθυσμών. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι Έλληνες ορθόδοξοι κάτοικοι της Πόλης, της Ίμβρου της Τενέδου και οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της δυτικής Θράκης. Οι επιπτώσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών, χωρίς να μειώνει την τραγικότητα της απόφασης και για τις δύο πλευρές του Αιγαίου, διασφάλιζε την «αμοιβαιότητα σ' ότι αφορούσε τόσο την αριθμητική ισορροπία όσο και την ισότιμη μεταχείριση των δύο μειονοτικών ομάδων». (Σβολόπουλος, 2008) Η Τουρκία εξασφάλιζε ότι οι πρόσφυγες της καταστροφής του 1922 δεν θα επέστρεφαν πίσω, ενώ παράλληλα αποκτούσε θρησκευτική ομοιογένεια. Η Ελλάδα από την άλλη, πέραν της θρησκευτικής, αποκτούσε και φυλετική ομοιογένεια. Επιπλέον, οι εγκαταλελειμμένες γαίες ήταν στη διάθεση του ελληνικού κράτους προς διάθεση για την αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού.

Κατά τις διαπραγματεύσεις της Λωζάννης, μέρος της όλης συμφωνίας για την ανταλλαγή των πληθυσμών αποτέλεσε και το ζήτημα της έδρας και των προνομίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η Τουρκία άσκησε ασφυκτικές πιέσεις για την απομάκρυνση του Πατριαρχείου από την επικράτεια της για να συναντήσει όμως αμφότερα τη σθεναρή αντίδραση του Ελευθερίου Βενιζέλου και των άλλων αντιπροσωπειών. (ΥΠ.ΕΞ.) Ωστόσο, συμφωνήθηκε το Πατριαρχείο να περιορίζονταν αποκλειστικά στις θρησκευτικές αρμοδιότητες του, αποστερούμενο από τις πολιτικές και οικονομικές αρμοδιότητες που είχε κατακτήσει στη διάρκεια των αιώνων επί Οθωμανών.

Οικονομικές Απαιτήσεις

Ανάλογες πιέσεις ασκήθηκαν από τους Τούρκους για την καταβολή υψηλών πολεμικών αποζημιώσεων από την Ελλάδα. Η άκαμπτη Τουρκική στάση υπονόμει την ολοκλήρωση της διαπραγματευτικής διαδικασίας. Ο Βενιζέλος σε τηλεγράφημα του από τη Λωζάνη αναφέρει: «Γνωρίζετε πόσον ειλικρινείς υπήρξαν προσπάθειαι μου όπως επιτευχθή ειρήνη. Πιστεύω ακόμη ότι αυτή δύναται να υπογραφή. Αλλ' υπογραφή αυτής δεν εξαρτάται εκ μόνης ημετέρας δηλώσεως. Και οι Τούρκοι δεν αποκλείεται να φανούν αδιάλλακτοι. Και οι σύμμαχοι αν οι Τούρκοι υποχωρήσουν κατά τα λοιπά δεν αποκλείεται να εγκαταλείψουν ημάς εις ζητήματα πληρωμής. Μόνη ασφάλεια έθνους κατά παντός απροόπτου είναι η ικανότης στρατού μας όπως ευθύς ως δοθή σύνθημα είναι έτοιμος όπως προέλαση εις Ανατολικήν Θράκην. Άλλωστε εχθρός είναι εις θέσιν να γνωρίζη κατάστασιν στρατού μας, και ετοιμοπόλεμον αυτού δύναται να αναγκάση αυτόν καλλίτερον παντός άλλου επιχειρήματος εις υπογραφήν ειρήνης.» (αριθμ. τηλεγραφήματος 532, TVXS).

Αποφασιστικής σημασίας για την κάμψη της τουρκικής στάσης στάθηκε η πρωτοβουλία του Ελευθερίου Βενιζέλου «να επιδιώξει, σε απευθείας συνάντηση με τον Τούρκο ομόλογο του, Ισμέτ πασά, την εξομάλυνση των εκκρεμών διαφορών.» (Σβολόπουλος 2008) Η ορθολογική στάση του έμπειρου Έλληνα πολιτικού, ο οποίος με ρεαλισμό κατανοούσε τις θέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για απροθυμία προκειμένου να αναλάβουν νέα στρατιωτική δράση εναντίον της γείτονας χώρας καθώς και το γεγονός ότι χωρίς εξασφαλισμένα τα νώτα από ενδεχόμενες επεκτατικές βλέψεις της Βουλγαρίας θα ήταν παρακινδυνευμένη η ανάληψη στρατιωτικής δράσης από την Ελλάδα τον οδήγησαν σε μια συμβιβαστική πρόταση. Ο Έλληνας πολιτικός κατανοώντας ότι η Ελλάδα θα ήταν διπλωματικά απομονωμένη σε περίπτωση μονομερούς ανάληψης στρατιωτικής δράσης, χρησιμοποίησε περίτεχνα την ανασυγκρότηση και το αξιόμαχο του Ελληνικού Στρατού για την αποφυγή της καταβολής αποζημίωσης. Επιπλέον, ο Βενιζέλος με σταθερά βήματα υπερνικώντας τη συναισθηματική φόρτιση μετά τη στρατιωτική ήττα στη Μικρά Ασία, προσπάθησε στο διπλωματικό επίπεδο να αναπτύξει τις βάσεις για την ειρηνική συνύπαρξη των δύο γειτονικών λαών συμβάλλοντας αποφασιστικά στην υπογραφή της συμφωνίας.

Η Σημασία της Συνδιάσκεψης

Η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης συνιστά κομβικό σημείο στη νεότερη ιστορία αμφότερα και των δύο εθνοτήτων, επισφραγίζοντας «τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη γέννηση του εθνικού τουρκικού κράτους». Η συνθήκη της Λωζάνης αποτέλεσε μια διεθνή νομική πράξη. Αποτέλεσμα μιας αδιάκοπης συναλλαγής μεταξύ όλων των συμβαλλόμενων επέφερε ριζικές αλλαγές στο γεωγραφικό πεδίο της Εγγύς Ανατολής χωρίς όμως να στηρίζεται στην «καταξίωση της αρχή των εθνοτήτων». Ταυτίστηκε με τα γεωστρατηγικά και οικονομικά συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων (Σβολόπουλος, 2008)

Μετά τη συνθήκη της Λωζάνης κατά πάγια πρακτική η Τουρκία ακολούθησε μια δυναμική συνεχούς αναθεώρησης. Η συνθήκη του Montreux (1936) που καταργούσε το ανοχύρωτο των Στενών, η προσάρτηση του σαντζακίου του Iskenderum (Hatay), και της Αλεξανδρέττας (1938) είναι δείγματα μιας προσπάθειας για την αποκατάσταση της οθωμανικής κυριαρχίας στη περιοχή. Αντίστοιχα οι γείτονες έπραξαν το 1955 και 1961 με τις διώξεις – εθνοκάθαρση εναντίον των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Ομοίως η εισβολή στη Κύπρο το 1974 αλλά και οι σημερινές διεκδικήσεις στη Θράκη και στο Αιγαίο με τις υποθετικές γκρίζες ζώνες, αποτελούν αποδείξεις αυτής της αναθεωρητικής πολιτικής που ακολουθείται από την πολιτική ηγεσία της. Η Τουρκία συνεχώς απαιτεί αποσιωπώντας σκοπίμως πως με την συνθήκη της Λωζάνης εξασφάλισε αμφότερα τη μη καταβολή αποζημιώσεων αλλά και τη νομική βάση, επί των λαών της Εγγύς Ανατολής, ώστε τα τελευταία να μην νομιμοποιούνται να εγείρουν απαιτήσεις για αδικίες. Στον αντίποδα η απορρόφηση των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων και η αποφασιστική συμβολή τους στην ανάπτυξη της Ελλάδος, η διαμόρφωση μιας σταθερής κατάστασης με σεβασμό στο διεθνές δίκαιο, εγγυάται όχι μόνον την ακεραιότητα της Τουρκίας, αλλά και τη σταθερότητα της Μέσης Ανατολής.

Αναφορές:

1. Κανδαράκης Γεώργιος, Καρτσάκης Δημήτριος Μανωλάκης Κωνσταντίνος, «Εκπαιδευτικός φάκελος Ελευθέριος Βενιζέλος. Στα βήματά του...» Γ' Έκδοση Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα – Χανιά, 2015.
2. Μαυρογορδάτος Θ. Γεώργιος, «Μύθοι και αλήθειες για την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών του 1923», διαθέσιμο: <http://www.academia.edu>, ημερ πρόσβασης 18/01/2017
3. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η Ελληνική εξωτερική πολιτική:1945» Τόμος Πρώτος, ΙΕ' Έκδοση, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2008.
4. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας», Θεσσαλονίκη 1981.
5. Σπέντζος Γιώργος, «Η στρατιά του Έβρου, οι ελληνικές εναλλακτικές και η συνθήκη της Λωζάνης», διαθέσιμο: <https://www.imxa.gr/sfiles/Σπέντζος.pdf>, ημ. πρόσβασης, 20/01/2017.
6. Συρίγος Αγγέλος, «Το πρωτόκολλο που σφράγισε το μεγάλο ξεριζωμό», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία , φύλλο 10/02/2013.
7. ΥΠΕΞ: <http://www.mfa.gr/zitimata-ellinotourkikon-sheseon/aidikotera-keimena/oikoumeniko-patriarheio.html>
http://www.ethnos.gr/politiki/arthro/oi_pronoies_kai_to_paraskinio_tis_synthikis-64542838/, ημ. Πρόσβασης 24/01/2017
8. TVXS: «Το παρασκήνιο της συνθήκης της Λωζάνης» διαθέσιμο <http://tvxs.gr/news/σαν-σήμερα/το-παρασκήνιο-της-συνθήκης-της-λωζάννη> , ημ. πρόσβασης 18/01/2017